

moguće na savremenom nivou naših istoriografskih i drugih znanja izneti jednu prihvatljivu periodizaciju razvitka industrijske revolucije u našim zemljama.

Ne znam da li je to moguće. Ako prihvatimo da je 1918. godina prelomna s jednog šireg istorijskog aspekta — što u suštini i jeste — i ako tu godinu prihvatimo kao granicu između prve i druge etape u razvitku naše industrijske revolucije, možda bismo pre naglili, možda bi trebalo sačekati još neke naučne rezultate i tek onda doći, možda, do određene periodizacije u razvitku industrijske revolucije u našim zemljama.

Istina, drug Vučo je ukazao na izuzetan značaj svetske ekonomske krize. To je preseklo proces industrijske revolucije u našim zemljama, i to se ne može osporiti. To je zaista tako, i onaj ko se bavi izučavanjem naše najnovije istorije, to će lako uočiti. Ali pitanje je kako bi industrijska revolucija tekla da nije bilo ono što je bilo. Ne znam koliko je tu zahvalno ići onim putem: šta bi bilo kad bi bilo, ali tu ima nekih problema koji se pojavljuju, a oni su uglavnom vanekonomske prirode. Na primer, pre rata vojvođanski veleposednici su hteli da mehanizuju proces poljoprivredne proizvodnje, imanja su gotovo kod svih prepolovljena, možda ih je bilo samo nekoliko koji su sačuvali svoje velike zemljišne posede. I šta se događa? Ne treba zaboraviti da je u Vojvodini između dva svetska rata bilo 300—400.000 poljoprivrednih radnika. I suočena sa problemom što učiniti sa radnicima ako se proizvodnja mehanizira, banska vlast, po naređenju ministarstva unutrašnjih poslova, propisuje koliko dana veleposednik sme da radi sa svojom kosačicom ili nekom drugom mašinom, a koliko dana ne sme da radi, jer je samo na taj način bilo moguće bar delimično osigurati rad hiljadama poljoprivrednih radnika.

Dakle, stvar nije nimalo jednostavna. Vanekonomske faktor je izuzetno značajan u razmatranju, prema mom dubokom uverenju, i u prošlom stoleću, i u naše doba, problematike industrijske revolucije. Nadam se da sam sa pravom upozorio ovaj uvaženi skup na neke aspekte industrijske revolucije u našim zemljama.

KEMAL HRELJA

Pretpostavljam da su većina prisutnih pročitali ove referate i vjerovatno zapazili da se izvjesna moja shvaćanja o ovim osnovnim problemima, tj. o teorijskom prilazu problemu industrijske revolucije, osjetno razlikuju od shvaćanja prof. dra Nikole Vuča. Nemam namjeru da polemiziram sa shvaćanjima prof. Vuča, jer bi to bila duga diskusija i na kraju bi svaki otišao sa svojim uvjerenjem, nego bih napravio nekoliko načelnih primjedbi da se bolje razjasni pojam industrijska revolucija. Međutim, prije razgovora o industrijskoj revoluciji, iznio bih jednu napomenu koja takođe ne izlazi iz ovog okvira. Naime, prof. Vučo u svom uvodnom referatu govori o zajedničkim elementima koji su negativno djelovali na industrijski razvoj naših zemalja. Prof. Vučo govori o izvjesnim momentima koji su zajednički i koji nam omogućuju jedan zajednički prilaz u obradi ove problematike. Kao faktori koji su zajednički, a koji su, po mišljenju prof. Vuča, bili negativni i izazvali zakašnjavanje stupanja na scenu industrijskog razvoja u našim zemljama, spominje prisutnost Austro-Ugarske u izvjesnim dijelovima naše zemlje i prisutnost Turske u najvećem dijelu naše zemlje, što je veoma negativno djelovalo na to da su naše zemlje kasno stupile na scenu industrijskog razvoja. Mislim da je takva tvrdnja dosta paušalna, posebno zbog toga što se ne uzimaju u obzir i drugi faktori koji bi mogli biti kudikamo bitniji. Ja

mislim da je to prof. Vučo vjerojatno pretpostavljao i imao na umu, ali nije izričito naveo, prirodnogeografski faktor koji je veoma značajan i koji se ne smije zanemariti. Naime, kod nas su četiri petine planinskog reljefa i tek jedna petina ravnice, zbog čega je bila niska akumulativna snaga poljoprivrede u našoj zemlji. Snažan razvoj materijalne baze i društvene nadgradnje u okviru feudalizma pretpostavlja goleme komplekse plodne zemlje, veliku aglomeraciju radne snage i uz tu pretpostavku visoku akumulaciju koja se prelijeva u materijalna i duhovna dobra.

Drugo, pored prirodnogeografskog faktora, koji je kod nas u privrednom i kulturnom životu bio veoma prisutan (Italija je imala relativno sličnu sudbinu, a nije imala Turaka na vratu), ja mislim da bi trebalo spomenuti kao značajan faktor i dominaciju stranaca, odnosno stranog kapitala u našim zemljama: trgovačkog, lihvarskog i početnog industrijskog kapitala, koji su tu skromnu akumulaciju izvlačili iz ovih zemalja. Znamo da se za industrijski razvoj nužno pretpostavlja prethodno ostvarena visoka akumulacija, koja, s jedne strane, pruža normalnu ekonomsku pretpostavku industrijskog razvoja — materijalno bogatstvo — a, s druge strane, potrebni proces socijalno-ekonomskog raslojavanja, tj. produciranja slobodne radne snage.

Kao specifičnost naših krajeva može se spomenuti da u početnoj fazi prodora stranog kapitala kod nas radna snaga nije bila atraktivna kao faktor eksploatacije, nego u prvom redu naša prirodna bogatstva. U toj fazi naša radna snaga nije bila naviknuta na industrijski način proizvodnje. Kao dokaz navodim primjer da je poslije 1878. godine u Bosnu bilo uvezeno mnogo strane radne snage, iako je u to doba u Bosni bila značajna agrarna prenaseljenost. Zbog toga je najveći dio radnika sve do konca prvog svjetskog rata bio stranog porijekla. Da je prirodno bogatstvo bilo faktor koji je privlačio strani kapital u najveći dio naših zemalja, potvrđuje u prvom redu orijentacija tog kapitala na razvoj ekstraktivne industrije, a ona, kao što to potvrđuju primjeri ne samo iz naše zemlje, nije mogla vršiti bilo kakve značajnije promjene socijalnoekonomske strukture u našim zemljama.

Sada dolazimo na pojam industrijske revolucije. Ja takođe prihvaćam mišljenje kolege Runjića da ako jedan fenomen označimo terminom revolucija, to znači kvalitetnu promjenu. Industrijski razvoj u našim zemljama (izuzimam pri tome sjeverozapadne dijelove naše zemlje) sve do konca drugog svjetskog rata nije doveo do kvalitetnih izmjena socijalno-ekonomske strukture. Službena jugoslavenska statistika od 1931. godine navodi preko 80% poljoprivrednog stanovništva. Mislim da je to veoma značajan pokazatelj kakvih je učinaka imao i mogao imati taj proces industrijskog razvitka od pedesetih godina prošlog vijeka pa do konca drugog svjetskog rata. Podsjećam na knjigu pok. prof. Bićanića »Kako živi narod«. Ona je rezultat ankete i prikazuje privredne uvjete života stanovništva u Hrvatskoj Banovini, i pri tome zahvaća dobar dio Bosne. Spoznaja o teškim privrednim uvjetima života ljudi navodi autora na pomisao ne bi li bilo uputno vratiti se na autentične oblike privređivanja kod nas, kako bi se sačuvali bit i ekonomski integritet tog naroda koji živi na ovom području. O tome razmišlja prof. Bićanić 1939. godine i predlaže da bi bilo najbolje rješenje za najveći postotak našeg seoskog stanovništva da se isključe iz robnonovčane privrede i da sami sebi proizvode odijela. Na žalost, to je dobra ilustracija stanja koje je vladalo u većem dijelu jugoslavenskog sela pred drugi svjetski rat.

Moja dosadašnja glasna razmišljanja o pojmu industrijske revolucije uglavnom polaze s pozicija radikalnih promjena u sferi proizvodnih snaga i produkcionih odnosa. Međutim, industrijska revolucija nužno dovodi do dalekosežnih promjena i u onoj drugoj sferi, a to je društvena nadgradnja.

Pri razmišljanju o industrijskoj revoluciji nužno bi trebalo razlikovati i uočavati dvije njene strane: jedno je tehničko-tehnološka revolucija, koja znači promjene i inovacije u tehnici i tehnologiji i koja znači kvalitetan skok u razvoju elemenata proizvodnih snaga društva. Druga strana ovog fenomena

je kudikamo kompleksnija i ona se odnosi ne samo na proizvodne snage nego i na čitav kompleks promjena u socijalno-ekonomskoj strukturi. Ako tako shvatimo industrijsku revoluciju, tj. kao jedan kompleksan proces, onda dopustite da glasno izrekнем jednu možda malo smjelu misao, a ta je da mi industrijsku revoluciju, u stvari, proživljavamo sada, odnosno poslije drugog svjetskog rata. Jer, uz proces tehničko-tehnološkog razvoja našeg društva mi sada doživljavamo burne socijalno-ekonomske promjene u našem društvu koje je industrijska revolucija izazvala u zemljama Zapadne Evrope u toku prošlog i početkom ovog vijeka.

Prof. Vučo u svom tekstu na jednom mjestu napominje da je kod nas najveći dio tehničkih inovacija importiran iz drugih zemalja. Podaci koje iznosi kolega Šorn su zapanjujući. Oni govore o ranoj pojavi patentiranja vlastitih izuma u Sloveniji. Međutim, to su usamljeni slučajevi u odnosu na jugoslavensko područje, koji upravo potvrđuju tezu da je u naše krajeve industrija importirana. Prof. Vučo dalje tvrdi da i pored toga ima punog opravdanja da govorimo o industrijskoj revoluciji, jer uz tu unešenu tehniku bilo je izvjesnih tehničkih otkrića, usavršavanja itd., što je značilo, ako ništa drugo, stručno osposobljavanje naših radnika, odnosno napredak u sferi razvoja naših proizvodnih snaga. Međutim, mislim da se i takva kategorična tvrdnja može staviti pod znak pitanja. Naime, karakteristično je za sve krajeve Jugoslavije da u početku industrijskog razvoja stručni dio radne snage najvećim dijelom čine radnici stranog porijekla. Istovremeno je proces industrijskog razvoja kod nas, u uvjetima takve geografske sredine, išao obično tokovima rijeka, odnosno najpovoljnijim putovima kuda je mogao proći, ostavljajući najveći dio našeg područja po strani da i dalje živi u onom idiličnom, pastoralnom životu balkanskog sela. Šta je imala Bosna od toga što je u njoj podignuta prva hidroelektrana u Evropi?

U nas se prvenstveno razvijala ekstraktivna industrija. Akumulaciju ostvarenu u ovoj industriji izvozili su iz zemlje. Tamo gdje se akumulacija ne multiplicira kroz proširenu reprodukciju, ne može doći do značajnijeg industrijskog progresa. To potvrđuje veoma ograničen opseg industrijskog razvitka u Jugoslaviji sve do drugog svjetskog rata.

Zbog toga mislim da mi možemo govoriti o industrijskom razvoju u jugoslavenskim zemljama, pa čak možemo upotrijebiti termin industrijska revolucija u jugoslavenskim zemljama do drugog svjetskog rata. Međutim, veoma je značajno šta pod tim pojmom podrazumijevamo, jer od toga zavisi da li ćemo u okviru tako naslovljene teme razmatrati samo razvoj uvođenja tehnike i tehnologije, ili ćemo promatrati kompleksnost promjena koje naše društvo doživljava uporedo sa uvođenjem industrije u naše zemlje. Zbog toga ne smatram da je ovaj naš pokušaj, s obzirom na tematsko određenje, pretenciozan, ali mislim da bismo bili kompletni ako bismo se suglasili u izvjesnim polaznim pozicijama. Otuda bi, recimo, naš časopis koji bi tematski bio vezan za industrijsku revoluciju u našim krajevima bio sadržajni i ujednačeniji.

Danas je u ekonomsko-historijskoj literaturi uobičajen termin: prva faza industrijske revolucije, ili pojava industrijske revolucije, ili pripremni period industrijske revolucije. Njemačka prolazi kroz tipičan primjer pripremnog perioda industrijske revolucije od 1770. godine, kada se pojavio prvi parni stroj u Düsseldorfu, pa do 1834. godine, kada je stvorena Carinska unija. Kada su stvorene potrebne pretpostavke za snažniji industrijski razvitak Njemačke, tj. kad je došlo do ekonomskog ujedinjenja Njemačke preko Carinske unije, onda nastupa faza prave industrijske revolucije u Njemačkoj.

Očito je da su u svijetu već usvojeni izvjesni termini koji kvalificiraju specifičnost razvoja industrijske revolucije. Prema tome, mi takođe možemo taj period nazvati pripremnom fazom, ili pripremnim periodom industrijske revolucije.

Diskusija prof. dra Nikole Vuča pobudila me na razmišljanje bi li bilo potrebno usporedo s raspravljanjem o problemima industrijske revolucije

raščistiti izvjesna pitanja o procesu prvobitne akumulacije u našim zemljama. U izlaganjima prof. Vuča nalazim više elemente i posljedice prvobitne akumulacije nego industrijske revolucije. Kad prof. Vučo govori o promjenama na selu koje doživljava Srbija posljednjih decenija prošlog vijeka, a koje su veoma značajne, ja uočavam da su te promjene više rezultat procesa prvobitne akumulacije koja se odvija u specifičnim formama u Srbiji. Dalje, raspadanje zanatstva isto tako je dobrim dijelom rezultat procesa prvobitne akumulacije. Uostalom, prof. Vučo u svojoj studiji o raspadu esnafa u Srbiji o tome podrobno raspravlja.

Ostajem pri tvrdnji da je teško industrijsku revoluciju meritorno razmatrati bez određenih pokazatelja agregatnih stanja. Naime, kad govorimo o poljoprivredi, o snažnim promjenama koje doživljava selo pod utjecajem razvoja industrije, onda normalno pretpostavljamo pokazatelje koji govore o naglom smanjenju sudjelovanja poljoprivrednog u ukupnom aktivnom stanovništvu, a mi takvih pojava nemamo. Isti je slučaj i sa zanatstvom. Govorimo o proširenju gradske sredine, a taj fenomen ne kvantificiramo postotkom gradskog stanovništva u ukupnom stanovništvu Srbije pred prvi svjetski rat.

Zadržavanje visokog postotka agrarnog stanovništva u ukupnom broju stanovnika zemlje za mene je meritoran kvalifikativ za ocjenu promjena koje se dešavaju unutar određenog društva. Veliki broj bezzemljaša, seoske sirotinje i beskućnika u Francuskoj pred buržoasku revoluciju, kao i veliki broj seoske sirotinje Engleske, stvorene procesom prvobitne akumulacije, kao i pauperizacija u širokim razmjerama u Srbiji poslije stjecanja nezavisnosti, sve to nije bio rezultat industrijske revolucije, nego više rezultat promjena koje se odigravaju u fazi socijalno-ekonomskog raslojavanja, zbog razvoja tržišnih odnosa i propadanja feudalnih institucija.

Kad govorimo o jugoslavenskom selu, onda pri tome mislimo na seljaka, a ne na poljoprivrednog radnika. Prema tome, pod agrarnim stanovništvom Jugoslavije podrazumijeva se u prvom redu seljaštvo Jugoslavije. Međutim, kad govorimo o agrarnom stanovništvu Engleske, onda mislimo na farmere i na poljoprivredne najamne radnike, a to je zaista kvalitetna razlika.

Mislim da to nije sporan problem. Naša tema je industrijska revolucija, a kada govorimo o industrijskoj revoluciji, onda stroj uzimamo kao osnovni faktor. Za mene nije od presudnog značenja u kvalificiranju industrijske revolucije parni stroj nego stroj radilica. U našim zemljama, gdje se prvenstveno razvijala u početku drvna industrija, parni stroj nije odlučujući faktor da bismo tu pojavu kvalificirali industrijom. Brojna drvno-industrijska poduzeća nisu imala instalirane pogonske parne strojeve, a to su ipak bila industrijska poduzeća, pa čak i proizvodnja u velikom opsegu za inostranstvo. Očito, zavisi i od karaktera i od prirode same industrije. Šta da kažemo za one industrije koje su bogate radom, koje upotrebljavaju veliku masu živog rada, kao što je slučaj sa izvjesnim granama prehrambene industrije, drvne industrije i slično. Nasuprot tome, recimo, u metaloprerađivačkim poduzećima kriterij bi morao biti drugačiji.

Nas zbunjuje činjenica što se u statistikama, koje nam služe za rekonstrukciju stanja, polazi od često veoma različitih statističkih jedinica (austrijska statistička jedinica razlikuje se od statističke jedinice koju za industriju upotrebljava statistika Kraljevine Jugoslavije, ili od statističke jedinice koju upotrebljava popis industrije iz 1936. godine). Međutim, mislim da nas ne treba da zbunjuje ta pojava, pa će za datu situaciju relevantan kvalifikativ biti broj radne snage, u drugoj situaciji pogonska energija, u trećoj kapital, u četvrtoj uloga tog poduzeća na lokalnom, širem ili vanjskom tržištu itd.

Prema tome, ako govorimo sa stanovišta industrijske revolucije, upotrebljavajući taj termin u onom smislu kako ga Engels upotrebljava i kako je to uglavnom verificirano u međunarodnoj literaturi, onda govorimo o industrijskom poduzeću u kojem je stroj radilica, a razumije se i pogonski stroj, bilo parni ili drugi, osnovna karakteristika proizvodnog procesa.

Iskoristio bih priliku da u vezi s primjedbama mog kolege iz Sarajeva kažem da sam i ja u međuvremenu evoluirao u odnosu na referat koji sam ovdje izložio. Naime, ovo je izvod iz jedne veće studije prigodno pripremljen, bez pretenzija da bude potpuno zaokružen i iscrpan prikaz razvoja industrije u Bosni i Hercegovini. Moja tvrdnja da je Bosna bila u interesnoj sferi Austrije odnosi se u prvom redu na to da je austrijski kapital imao odlučujuću ulogu u privrednom razvoju Bosne. Međutim, sigurno je da je pored austrijskog, ili još bolje pod firmom austrijskog kapitala, u Bosni bio importiran i kapital drugih zemalja ili, bolje rečeno, u Bosni je djelovala afilacija kapitala veoma šarolikog porijekla. Ja takođe uvažavam čin podjele interesa Mađarske i Austrije u Bosni, što je naročito došlo do izražaja u smjerovima željezničkih pruga. Ja apsolutno uvažavam primjedbe dra Juzbašića i one su evidentna potvrda postojanja potrebe podjele rada kojom se unapređuje privredna historija.

MILENKO PALIĆ

Mislim da su ove zadnje diskusije prilično iskristalizirale jedno uvjerenje da pri definisanju pojma industrijske revolucije, šta ona jeste, a šta nije, ne treba težiti isključivosti. Kad jedna strana tvrdi da naš industrijski i privredni razvitak pre 1945. godine nije industrijska revolucija, onda svakako ne misli da nije bilo baš nikakvih procesa koji bi se mogli nazvati revolucijom, ili da su oni vodili k njoj, kao što ne možemo reći da je naš industrijski razvoj posle 1945. godine indentičan sa onim što se odvijao, na primjer, u zapadnim zemljama, što je nesumnjivo bila industrijska revolucija.

Sve je dakle, relativno. Pitanje je šta bi neko, na primer, iz zapadnih zemalja, da je sada ovde i sluša naš razgovor, rekao o našem posleratnom industrijskom razvitku — da li je to revolucija u odnosu na njihov industrijski razvitak, na ono potrošačko društvo i drugo što tamo postoji i događa se na planu privrednoekonomskog razvoja i odnosa.

Mislim da nam nedostaju mnogi važni elementi, a to su razni osnovni podaci, pregledi, statistike i drugo, na osnovu čega bi izgrađivali naše stavove. Mislim da moramo pre svega težiti da sve to stvorimo, ukoliko je moguće, da bismo mogli krenuti na izradu ekonomske istorije.

Ovoliko sam samo hteo reći, za sada.

Iz izlaganja drugarice Šimončić, prilično prepoznamo osnovne tokove industrijskog i privrednog razvitka i u Vojvodini, i ne samo u Vojvodini, nego verovatno u svim privredno razvjenim delovima Jugoslavije u godinama između dva svetska rata. Zbog toga to neću ponavljati, ali ću u odnosu na Vojvodinu ukazati na neke bitne razlike koje postoje.

Jedna od njih pokazuje da do 1923. godine, dakle i u periodu inflacije, kada se još prilično ulagalo i u industriju Vojvodine, pa i u privredu uopšte, da je industrija i privreda u Vojvodini, u odnosu na neke oblasti u zemlji, bila u znatno nepovoljnijem položaju u pogledu mogućnosti plasmana svojih proizvoda u drugim delovima zemlje, na jugoslovenskom tržištu koje se tada stvaralo. Razlog tome je bila politika izgradnje pruga u Ugarskoj. Naime, do 1914. godine, odnosno 1918. godine, pruge su građene tako da su iz svih delova Vojvodine — Banata, Bačke, Baranje, vodile prema Budimpešti i do Budimpešte, dok su delovi Vojvodine, odnosno, Banata, Bačke, Srema i Baranje, železničkim prugama, drumovima i mostovima preko reka, ostali nepovezani, kako međusobno, tako i sa susednim oblastima Jugoslavije — Srbijom i Hrvat-

SADRŽAJ — INHALT — SOMMAIRE

АСТА

HISTORICO-OECONOMICA IUGOSLAVIAE

Časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije

Часопис за економску историју Југославије

Časopis za ekonomsko zgodovino Jugoslavije

Списание за економска историја на Југославија

VOL. I

REDAKCIJA

**IVAN ERCEG, NIKOLA GAČEŠA, KEMAL HRELJA,
DŽEVAD JUZBAŠIĆ, DANICA MILIĆ, ANĐELKO RUNJIĆ,
JOŽE ŠORN, NIKOLA VUČO, DANČO ZOGRAFSKI**

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

IVAN ERCEG

**Redakcija »Acta historico-oeconomica Iugoslaviae«, 41000 Zagreb,
Strossmayerov trg 2 (privremeno)**

**Pretplatu i narudžbe slati na »Školska knjiga«, 41000 Zagreb,
Masarykova 28**